

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.О.Василенко*

ЛИТОВСЬКО-МОСКОВСЬКІ УГОДИ 70-х–80-х рр. XIV ст. (СПІРНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ)

У статті аналізуються відомості про литовсько-московські угоди 1370–1380-х рр. з опису архіву Посольського приказу 1626 р., а також історіографія проблеми. У супереч панівному донині погляду, доводиться, що угод із Москвою ані Андрієм Ольгердовичем, ані Йогайлою, Скіргайлою та Карібутасом так і не було укладено; ідеться лише про їхні нератифіковані проекти. Немає підстав також пов'язувати другий із них із преліминарною угодою матері Йогайли Ульяни Олександрівни з Дмитром Івановичем московським. Ця угода передбачала встановлення залежності Йогайли від великого князя московського, а, отже, її усталене датування 1383–1384 рр. неприйнятне. Договір на подібних умовах міг постати лише за часів захоплення великокнязівської влади у ВКЛ Кястутісом, між листопадом 1381 і червнем 1382 р. Доводиться також безпідставність приписування деяким Гедиміновичам (насамперед Кястутісу та Андрієві Ольгердовичу) промосковських симпатій, а Дмитрові московському – далекосяжних планів щодо руських земель ВКЛ.

Багато подій і процесів політичної історії Східної Європи XIV ст. досить важко реконструювати з огляду на стан джерельної бази. Навіть усталені в історіографії погляди не завжди виявляються незаперечними при детальному їх аналізі. Тому видається виправданою спроба переглянути в даній розвідці деякі з існуючих уявлень. Це стосується існування, можливого часу й обставин появи трьох угод між Великим князівством Литовським (далі – ВКЛ), точніше, окремими репрезентантами правлячої в ньому династії, і московським великим князем Дмитром Івановичем.

Варто нагадати, яким чином відомості про згадані угоди було введено до наукового обігу. Тривалий час була відома єдина пам'ятка литовсько-московських відносин цієї доби: “докончання” 1372 р., що збереглося в московському великокнязівському архіві. Лише 1947 р. Л.Черепнін звернув увагу на існування інших документів, що могли бути вивезені з Москви поляками на початку XVII ст. Інформація про ці матеріали містилася в “копійній книзі”, створеній за Івана III; відомості про зміст цієї книги ввійшли до опису архіву Посольського приказу 1626 р. Там згадано:

1) „Грамота великого князя Дмитрея Ивановича и великие княгини Ульяны Ольгердовы, докончанье о женитве великого князя Ягайла Ольгердовича, женитися ему у великого князя Дмитрея Ивановича на дочери, а великому князю Дмитрею Ивановичю дочь свою за него дати, а ему, великому князю Ягайлу, быти вь их воле и креститися в православную веру, и крестьянство свое объявити во все люди”;

2) „Грамота докончальная великого князя Дмитрея Ивановича и брата ево, князя Володимера Ондреевича, с великим князем Ондреем Олгердовичем. Да тут же грамота докончальная великого князя Ондрея Ольгердовича с великим князем Володимером Ондреевичем, а князь Володимер кончал за брата своего, за князя Дмитрея Ивановича, а которого году, и того ни в одной грамоте не объявилось”;

3) „Докончальная грамота великого князя Дмитрея Ивановича и брата его, князя Володимера Ондреевича, с великим князем Ягайлом и з братьєю ево, и со князем Скиригайлом и со князем Карибутом; и против того другая грамота великого князя Ягайла и братьи ево, Скиригайла и Карибута, как они докончали и целовали крест великому князю Дмитрею Ивановичю и брату ево, князю Володимеру Ондреевичю, и их детем, лета 6902-го году”.

Сам Л.Черепнін розглянув питання про ці документи досить побіжно. Він датував договір Йогайли (Ягайла) з Дмитром московським 1384 роком, а за мотив

* Василенко Віталій Олександрович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (Дніпропетровськ).

уважав “широкі плани” боротьби проти татар із литовською допомогою². Шлях зближенню з Йогайлою мала прокласти угода з Андрієм Ольгердовичем; отже, її треба віднести “до того самого часу, до 1374–1375 рр.”³ Як впливає з контексту, це датування є явною похибкою: натомість мали б стояти цифри “1384–1385”. У частині першій фундаментальної праці Л.Черепніна “Російські феодальні архіви XIV–XV століть” ця похибка виправлена⁴.

У рецензіях на дану працю радянські й польські дослідники не приділили спеціальної уваги цьому сюжетові, хіба що загалом визнали цінність відкриття Л.Черепніна та його висновки⁵.

А.Соловйов уважав, що в грамоті Андрія Ольгердовича мало йтися про його підпорядкованість московському великому князеві. Інші ж дві угоди засвідчують наявність у Дмитра Івановича “плану обережного, поступового підкорення нещодавно захоплених Литвою руських областей шляхом угод про васалітет”. Угода з Москвою Йогайли, Скіргайли (Скиргайла) й Карібутаса (Корибута) – трьох старших синів Альгірдаса (Ольгерда) від Уляни Олександрівни тверської, його другої (або третьої) дружини, – на думку А.Соловйова, була нерівноправною, оскільки не згадується про цілування хреста з боку московського князя. Договір же, укладений Уляною Олександрівною, історик датував 1384 р., “чи дещо раніше”⁶. Ю.Бегунов датував угоду Андрія Ольгердовича з московськими князями 1377 р.⁷, не реконструюючи її змісту.

Найбільше уваги згаданим угодам приділив І.Греков, поставивши їх в центр вибудованої ним концепції історії Східної Європи, стрижневим елементом якої є теза про існування в правлячих колах як “Великого княжіння Владимирського”, так і Литовсько-Руської держави так званої “общерусской программы”. Помітна також тенденція до перебільшення впливу ординської дипломатії на політику східноєвропейських держав. Угоду, укладену Андрієм Ольгердовичем, І.Греков датував 1381 р. (утім, в іншому місці тієї ж праці – 1378 р.), полемізуючи при цьому як з Ю.Бегуновим, так і з Л.Черепніним⁸. Проте заперечення дати 1374–1375 рр. було цілком зайве, оскільки маємо справу з явною похибкою, давно виправленою самим Л.Черепніним. Договір же з Дмитром Івановичем Йогайли і його братів І.Греков визначив як “особливу, мало не союзну угоду” “на базі визнання життєвості загальноєвропейських програм” за провідної ролі правителя Москви⁹. Тоді ж, на його думку, виникли й два варіанти “політичного шлюбу” Йогайли: або з польською королевою Ядвігою, або з дочкою московського князя¹⁰. Другий із них, однак, наштовхнувся на нібито широку протидію з боку Золотої Орди, Ордену й навіть Рязані.

Віддала данину дискусії щодо датування угоди Андрія Ольгердовича 1374–1375 рр. й А.Хорошкевич¹¹, яка погодилася з датуванням двох інших актів 1384 р., однак зайняла обережну позицію щодо ймовірного змісту угоди з Дмитром московським Йогайли, зокрема щодо наявності зобов’язання великого князя прийняти християнство. Ф.Шабульдо, поділяючи погляди І.Грекова, погодився з ним у питанні про датування угод із московськими князями Андрія Ольгердовича і Йогайли з братами. Друга з них, за його оцінкою, передбачала литовсько-московську унію й мала антиординське спрямування¹².

Тези Л.Черепніна та І.Грекова прийняли В.Водов, В.Кучкін, А.Кирпичников, С.Заремба (перший, що правда, датував угоду Уляни Олександрівни з московським володарем 1377–1386 рр.)¹³, а також польські історики С.-М.Кучинський і Г.Ловмянський¹⁴. Показово, що висновки Л.Черепніна прийняли не лише історики ПНР, а й учені-емігранти: О.Галецький, Г.Пашкевич. Так, О.Галецький уважав “головною” з відкритих Л.Черепніним преліминарну угоду Уляни Олександрівни, погоджуючись із датуванням цього акту періодом до 1 вересня 1384 р. Наслідком мало стати встановлення зверхності Москви над ВКЛ і перехід його (крім етнографічної Литви) до великоруської політичної системи¹⁵. У наш час вважає за можливе погодитися з датуванням угоди Уляни Олександрівни з Дмитром московським 1384 р. відомий візантолог І.Шевченко¹⁶.

С.Думін, на відміну від решти дослідників, датував даний проект 1381 р. і вважав, що перспектива “завершення процесу слов’янізації литовських земель” була зведена нанівець ударом, завданим Москві 1382 р. Токтамишем. Утім, він не аргументував і не розвинув свого влучного здогаду, торкнувшись даного питання дуже побіжно¹⁷.

Як бачимо, досить обережні висновки Л.Черепніна пізніше отримали статус не історіографічного, а вірогідного історичного факту. Це пояснюється бажанням суттєво зміцнити джерельне підґрунтя деяких апіорних історіософських схем; проте проблема верифікації згаданих висновків залишається, як і раніше, відкритою.

Розпочнімо аналіз із актів, пов'язаних з іменем Андрія Ольгердовича. Як відомо, він був найстаршим сином великого князя Альгірдаса; унаслідок конфлікту з Йогайлою йому довелося (наприкінці 1377 р.) залишити Полоцьк і податися до Пскова, де він уже княжив у молоді роки, а звідти, через Новгород, – до Москви. У складі військ Дмитра Івановича московського він брав участь у Куликовській битві 1380 р.

Отже, звернімося до опису угоди Андрія Ольгердовича з московськими князями. Найперше, що привертає увагу, це згадка про дві (sic!) “докончальні” грамоти. За канонами тодішньої дипломатії, у випадку ратифікації угоди обома сторонами одна з грамот, скріплена печатками й хресним цілуванням, мусила зберігатися в Москві, друга ж, аналогічно завірена, – у Полоцьку (щоправда, в московських архівах знаходилися “протівні” московсько-тверських, московсько-рязанських угод¹⁸; вони були вивезені з Твері й Рязані після втрати ними незалежності; проте у випадку з Полоцьком подібне пояснення відпадає).

Згадка про те, що в Москві знаходилися обидві грамоти, засвідчує: ідеться, очевидно, не про довершену угоду й навіть не про прелімінарний акт, а про проект угоди, яка чомусь так і не була укладена. Можна, звичайно, припустити, що договір стався під час перебування Андрія Ольгердовича в Москві; у цьому випадку “його” примірник теоретично міг залишитися там. Тоді доведеться визнати, що угода була укладена ним як князем-вигнанцем, що істотно девальвує її значення. Крім того, якщо Андрій Ольгердович, повертаючись до Полоцька, не визнав за потрібне забрати цей документ, він, очевидно, важив у його очах небагато. Це викликає нове запитання, щоправда, не історичного, а історіографічного плану: яким чином фахівець такого рівня, як Л.Черепнін, не звернув на це уваги? Мушу зізнатися, що відповіді на нього не маю (Б.Флоря припустив, що йдеться про дві угоди Андрія Ольгердовича з Москвою, але не аргументував своєї думки¹⁹; утім, ця гіпотеза лише заплутує справу, хоча й відкинути її беззастережно не можна).

Власне, дану проблему можна було б на цьому вважати вичерпаною, адже договір як такий не існував. Проте видається доцільним спробувати з'ясувати, коли й за яких обставин міг постати його проект?

Досліджуваний текст містить два цікаві моменти. Перший із них стосується титулування Андрія Ольгердовича “великим князем”. Трактувати це як свідчення про плани колишнього полоцького князя й відповідно намір Москви сприяти їх реалізації було б цілком безпідставним. У XIV й навіть першій половині XV ст. титулується “великими”, окрім Андрія Ольгердовича, низка литовсько-руських обласних князів: Витаутас (Вітовт), що на той час ще не займав вільнюського столу, Швітріґайла (Свидриґайло), що вже давно втратив його, Скірґайла, який ніколи не був великим князем, і навіть ті Гедиміновичі, які взагалі не виявляли претензій на це: Любарта (Любарт) та Дмитро старший і Володимир Ольгердовичі²⁰.

Існує й важливіша обставина, що ставить під сумнів трактування конфлікту Андрія з Йогайлою 1377 р. як боротьби за великокнязівський стіл (подібний погляд простежується вже в авторів XV–XVI ст.; дуже поширений він і в модерній історіографії²¹). Вартий уваги факт, на який указав Ю.Вольф: перші п'ятеро синів Альгірдаса (як прийнято вважати, від Марії вітебської) відомі лише під християнськими іменами; інші ж семеро (від Уляни тверської) мають і литовські, тобто поганські, імена²². До 1344–1345 рр. Альгірдас був обласним князем у Крєві й Вітебську; з Уляною Олександрівною він одружився 1349 чи 1350 р., тобто вже після здійсненого ним і Кястутісом перевороту й здобуття вільнюського столу. Знаменний і той факт, що двоє старших синів від Уляни – Йогайла й Скірґайла – не були охрещені, принаймні відкрито, до смерті батька.

Пояснення слід шукати в тодішніх литовсько-руських відносинах усередині ВКЛ. Потребує коригування поширене уявлення, згідно з яким значення литовського елементу за часів Гедімінаса (Гедиміна) й Альгірдаса сильно підупадає. Некоректними є спроби оцінювати політичне значення литовців у державі прямо пропорційно до їхньої частки в складі населення ВКЛ, а останню обчислювати від-

повідно до співвідношення площі литовських і руських етнічних територій. Сам термін “Литовсько-Руська держава” є цілком обґрунтованим; проте неприпустимо зводити роль литовців до ролі скандинавів у складанні Київської Русі. Уважати ВКЛ такою собі “іншою Руссю” (“іншою” щодо Північно-Східної), лише з династичною литовською походженням на чолі, означає для дослідника заздалегідь прирікати себе на нерозуміння багатьох важливих аспектів внутрішньо- й зовнішньополітичної історії. Симптоматично, що хибність зазначеного підходу до історії ВКЛ констатував ще М.Грушевський²³; проте й у його працях трапляються оцінки, чи не дослівно запозичені з арсеналу критикованої ним історіографічної традиції²⁴.

Жоден із литовських великих князів не тільки не здійснив спроби надати християнству східного обряду статусу офіційної релігії, а й сам не прийняв православ'я відкрито. Імовірно, і Альгірдас, і Йогайла приватно сповідували православну віру; однак робити це публічно вони не наважувалися, бо це означало б розрив з традиційним литовським культом. Про те, що Альгірдас залишався прихильником поганської релігії, свідчить його іменування “вогнепоклонником” у посланні патріарха Філофея Коккіноса (червень 1370 р.), безсумнівно, з подачі тодішнього митрополита Алексія. Дезінформувати Константинополь останній не міг: звісно, не з огляду на моральні засади (згадаємо хоча б кривоприсяжництво майбутнього російського “святого” з метою заманити Михайла Олександровича тверського до Москви 1368 р.), а через прогнозовану реакцію патріархату у випадку викриття ошуканства. Навряд чи варте довіри повідомлення візантійського історика Никифора Григори, нібито Альгірдас, ведучи боротьбу за титул “митрополита всієї Русі” для свого ставленика Романа, планував хрещення Литви в православну віру.

Привертає увагу наступний здогад: великий князь литовський мусив бути поганином, що й зумовило хрещення (і прийняття схими) Альгірдаса лише напередодні смерті²⁵. Не виключено, що й прийняття свого часу православ'я Витаутасом позбавляло його в майбутньому можливості претендувати на вільнюський стіл. Та й вірність католицизму Швітрігайлі – визнаного сучасниками “проводиря Русі” – очевидно, не була випадковою: великий князь, як і раніше, мав бути однієї віри з етнічними литовцями.

Є всі підстави вважати це якщо не доведеним, то, принаймні, дуже ймовірним. Тоді зрозуміло, чому старші Ольгердовичі, можливо, узагалі не мали поганських імен: їхній батько тоді навряд чи плекав надії стати великим князем і передати цей титул комусь із нащадків. Якісно відмінною була ситуація із синами Уляни тверської; тому Йогайла й Скіргайла й не були охрещені до 1377 р.²⁶

Отже, Андрій Ольгердович не міг претендувати на те, щоб стати великим князем, і розумів це. Крім того, на заваді таким намірам став би Кястутіс: адже в перші роки по смерті Альгірдаса він діяв згідно з волею брата, задовольняючись роллю молодшого партнера у вільнюсько-тракайській “діархії”. Немає вказівок і на те, щоб Андрій будь-коли користувався істотною підтримкою десь за межами Полоцької землі: найстарший серед синів Альгірдаса явно був позбавлений тієї харизми, що була притаманна наймолодшому – Швітрігайлі. Усе промовляє за те, що ініціатором ворожих дій був якраз Йогайла, який прагнув усунути Андрія з Полоцька; принаймні, це не суперечить джерельним звісткам. Отже, титулування Андрія Ольгердовича “великим князем” не дає підстав ані для реконструкції змісту проекту угоди, ані для його датування.

Другою обставиною є те, що Володимир Андрійович серпуховський виступає й від імені свого двоюрідного брата, великого князя московського. Виглумачити це досить важко: остання поїздка Дмитра до Орди відбулася 1371 р., і немає підстав припускати, що Андрій ще за життя Альгірдаса, під час загострення литовсько-московських відносин, вступив у контакти з ворогами Литви. Ніщо не свідчить і на користь того, що Андрій Ольгердович був речником “руської” партії у ВКЛ або послідовно дотримувався промосковської орієнтації.

Щоправда, в історіографії радянської доби були спроби довести існування зв'язків Андрія з Москвою ще до 1377 р. В.Кучкін звернув увагу на інтердикт, накладений у червні 1370 р. патріархом Філофеем на Святослава Івановича смоленського й ще якихось неназваних князів²⁷. Причиною було порушення ними угоди про союз із Москвою та виступ проти неї на боці Альгірдаса й Михайла тверського 1368 р. В.Кучкін припустив, що одним із цих князів міг бути саме Ан-

дрій Ольгердович. Аргументи були наведені такі. Під 1368 р. Рогозький літописець (джерело тверського походження) повідомляє, що Андрій “воевал Хорвачь да Родню”, не зазначаючи, утім, належності цих населених пунктів²⁸. 1370 р. Дмитро московський “с всею силою приходил воевать Тферьских волости, сам стоял на Родне, а воеводы своя послал Зубцева иматъ с великою силою”²⁹. Отже, робить висновок В.Кучкін, 1368 р. Родня (та Хорвач) належали Твері; за його здогадом, вони навіть були діичними володіннями союзника Литви й ворога Москви Михайла Олександровича³⁰. Таким чином, дії Андрія в цьому випадку явно були б скеровані проти політичної лінії Альгірдаса.

Погляд В.Кучкіна підтримали Ф.Шабульдо, Д.Александров, Е.Клюг³¹. При цьому навіть не вважалося за потрібне зазначити, що такі авторитетні дослідники, як К.Стадницький, В.Антонович, П.Голубовський, В.Данилевич, М.Любавський одноставно визначали Хорвач і Родню як смоленські волості³². Щоправда, якоїсь аргументації в них не знаходимо; мабуть, цей факт уважався цілком очевидним.

Належність Хорвача й Родні 1370 р. аж ніяк не є достатньою підставою для визначення її на час походу Андрія Ольгердовича, тобто двома роками раніше. Якщо ці волості тоді були смоленськими, то це добре вкладається у відому картину литовсько-смоленських взаємин. ВКЛ вже з середини 1350-х рр. вело плано-мірний наступ на Смоленську землю, захопивши Ржеву, Білу, Мстиславль, Торопець; було зрозуміло, що кінець незалежності Смоленська є лише справою часу. Природним кроком із боку Святослава Івановича був союз із Москвою. Похід же Андрія був відповіддю на це, каральною акцією, що цілком вкладалася в річище політики його батька. Родня (і, очевидно, Хорвач) була захоплена й передана литовському союзникові – Михайлу Олександровичу. Це засвідчує й підкреслення тверським літописцем під 1370 р. того факту, що Родня й Зубцов є тверськими волостями: це було абсолютно зайвим щодо Зубцова, але не новоприєднаної Родні. Іншим наслідком походу 1368 р. мала стати явно вимушена відмова Святослава Івановича від союзу з Москвою й участь у литовсько-тверських виправах проти неї 1368–1372 рр.

Ф.Шабульдо висловив сміливий, проте не підкріплений джерельними свідченнями здогад, згідно з яким у з'їзді великоруських князів в Переяславлі-Заліському (листопад 1374 р.) могли брати участь Ольгердовичі, зокрема й Андрій полоцький³³ (як мотив виставлена, звісно ж, “общерусская программа”). Утім, предметно дискутувати із цим твердженням немає можливості через відсутність будь-яких доказів на його користь.

Постає ще одне питання: чи не міг бути виїзд Андрія з Полоцька до Пскова наприкінці 1377 р. попередньо узгоджений із Москвою? Даних для його розв'язання замало; проте видається, що спочатку кінцевим пунктом “одиссеї” старшого Ольгердовича мислився саме Псков, а не Москва. Адже Андрій 1342–1349 рр. уже княжив у Пскові, щоправда, майже весь час не особисто, а через намісника. Окрім старих зв'язків, його могла приваблювати й близькість Пскова до його втрачених володінь. Якби ж Андрій бажав дістатися до Москви, то найкоротший шлях туди пролягав просто на схід, а не на північ, через Псков і Новгород.

Навряд чи обґрунтований здогад Л.Черепніна про те, що угода Андрія з Москвою “накреслювала шлях до зближення з Ягайлом”³⁴. Ніщо не свідчить про те, щоб колись близькість будь-кого до Андрія Ольгердовича могла служити доброю рекомендацією в очах Ягайли. Отже, і ця спроба датувати досліджувані акти є надто сумнівною.

Підсумовуючи, можна зробити наступні висновки:

– грамоти, згадані в опису Посольського приказу 1626 р., імовірно, являють собою не угоду (чи дві угоди), і не прелімінарний акт між Андрієм Ольгердовичем та московськими князями, а лише нератифікований проект договору;

– зробити вірогідні висновки щодо його змісту, принаймні з огляду на нижній стан джерельної бази, не видається можливим;

– так само немає вагомих підстав датувати цей проект докладніше, ніж проміжком часу з кінця 1377 р. (швидше з 1378 р.) до початку 1387 р., хоча видається більш правдоподібним, що він постав під час перебування Андрія Ольгердовича в Москві, тобто 1378–1381 рр.

Перейдімо до аналізу документів, в яких контрагентами московських князів виступають Ягайла, Скіргайла й Карібугас. Як і в попередньому випадку, увагу привертає згадка про наявність в московському архіві обох грамот. Очевидно, знов-таки йдеться лише про проект угоди. Думку про її “попередній” характер висло-

вив свого часу (побіжно) Ф.Шабульдо³⁵. Опис грамот не дає достатніх підстав для реконструкції їхнього змісту. Щоправда, Л.Черепнін, І.Греков та їхні послідовники пов'язували цю "угоду" з прелімінарним актом Уляни Олександрівни з Дмитром московським щодо хрещення й одруження Йогайли. Виключити цього не можна, так само, утім, як і довести; нижче ми ще повернемося до даного питання.

Особливістю актів, про які йдеться, є наявність датування. Однак надавати великої ваги цій даті, на мою думку, не варто. В опису вказано "6902" (1394) рік, що повністю виключено: Дмитра московського тоді вже давно не було серед живих, а Йогайла став також і польським королем. Можна припустити, як це зробив Л.Черепнін, що знак "900" помилково стоїть замість "90", а "800" – пропущений; це не є неймовірним, проте ставитися до подібного здогаду слід обережно (користуючись нагодою, висловлюю щире вдячність доценту В.І.Воронову за консультацію). Зрештою, не виключене помилкове означення дати і в оригінальних документах; у даному ж випадку маємо справу навіть не з копією акту, а із згадкою про цю копію.

Узагалі там, де йдеться про історію ВКЛ, опис архіву Посольського приказу 1626 р. рясніє помилковими співвіднесеннями подій, дат і правителів. Так, названі "список з грамоты великого князя Витофта литовского, что он ... дал митрополиту Йоне московскому столец митрополитч киевский и всеа Руси, ..., лета от рождества Христова 1451-го году"; "грамота докончалная литовского великого князя Швигайла с новгородским владыкою ... и с посадники, ..., лета 6930-го"; "докончалная грамота Воротыньских князей с королем с Александром, писана лета 6991-го году"; "грамота договорная, лета 7074-го году, что по государеву ... указу, приговорили ... стояти против литовского Степана короля (Стефана Батория. – В.В.) о Ливонской земле"³⁶.

У згаданих грамотах йдеться про "цілування хреста" Йогайлою і його братами. Проте до прийняття католицизму Йогайла не сповідував християнство, принаймні публічно. Уважати інакше означало б припустити, що прелімінарний акт Уляни Олександрівни з Москвою був укладений раніше й частково виконаний. Наскільки мені відомо, ніхто з дослідників даної проблеми не взяв на себе сміливість стверджувати це. Таким чином, маємо ще один вагомий аргумент проти чинності досліджуваної угоди; не могла вона бути укладена й після хрещення Йогайли в Кракові (15 лютого 1386 р.), про що свідчить його титулування.

"Цілувати хреста" Йогайла, Скіргайла й Карібутас мали не лише Дмитру Івановичу й Володимиру Андрійовичу, а і їхнім дітям; про аналогічне ж зобов'язання московських князів не згадано. Це узгоджується з відомими фактами: Йогайла на той час був ще неодружений; про дітей Скіргайли звісток у джерелах не збереглося; правдоподібно, що й Карібутас ще не був одружений (з дочкою Олега Івановича рязанського Анастасією) чи принаймні не мав дітей.

На думку ж А.Соловйова, ця обставина, укупі з відсутністю згадки про хрестоцілування Дмитром московським, свідчить, що "у втраченій угоді йшлося про васальну спадкову залежність литовських князів" від нього та його нащадків³⁷. Проте "цілування хреста" московськими володарями є обов'язковим елементом не тільки в угодах з Тверрю чи Рязанню, а й з власними удільними князями³⁸. Припущення, що Йогайла міг погодитися на статус, нижчий порівняно з Володимиром серпуховським, є повним абсурдом. Крім того, не можна надавати великої ваги скупим згадкам опису про ті чи інші документи, і вважати ці згадки мало не буквальним викладом змісту актів. Адже тут названі, між іншим, "грамота докончалная великого князя Василья Васильевича, по которой целовал крест брату своему, князю Михаилу Андреевичю", "грамота докончалная великого князя Василья Васильевича, по которой целовал крест брату своему, князю Ивану Андреевичю", і навіть "грамота докончалная великого князя Василья Васильевича, по которой целовал крест брату своему, князю Ивану Андреевичю, и за детей своих"³⁹. Ідучи за логікою А.Соловйова, доведеться припустити, що Василь II не тільки визнає в угодах з удільними князями – Михайлом Андрійовичем верейсько-білозерським та Іваном Андрійовичем можайським – свою нерівноправність; йдеться ще й про "васальну спадкову залежність" московських великих князів від останнього.

Якщо спробувати датувати проект, абстрагуючись від запропонованої Л.Черепніним дати, матимемо таку картину. Він не міг постати пізніше початку 1386 р.; нижню межу встановити значно складніше, але, швидше за все, нею є вересень 1380 р. Період

тимчасового усунення Йогайли з вільнюського столу Кястутісом (1 листопада 1381 – 12 червня 1382 рр.) виключати не можна: хоча перший і володів тоді лише Кревом і Вітебськом, але це не було перешкодою для титулування “великим князем”; принаймні, для цього було значно більше підстав, аніж у випадку з Андрієм Ольгердовичем.

Переїдімо тепер до єдиного документу, зміст якого в загальних рисах відомий нам, тобто до угоди матері Йогайли з Дмитром московським. Оскільки в Москві зберігалася одна грамота із згаданим змістом, є підстави гадати, що на цей раз не йдеться про незатверджений проект. Як уже зазначалося, це був прелімінарний акт, який не отримав логічного продовження.

Варті уваги зафіксовані тут далекосяжні плани Москви: одруження Йогайли з дочкою Дмитра Івановича, публічне хрещення в православну віру й визнання залежності від московського правителя (“быти вь их воле”). Зауважу, що такий ретельний виклад змісту документу є майже безпрецедентним для опису 1626 р.: серед згадок про понад 90 угод (або їхніх копій) московських великих князів середини XIV – початку XVI ст. маємо лише один такий приклад – щодо угоди Василя II із уже згаданим Іваном Андрійовичем можайським⁴⁰. Цікаво також, що в іншій, недатованій, угоді між ними “князь Иван Одреевич поступилъ ему (Василю II. – В.В.) Смоленска”⁴¹. Проте подібне його розпорядження долею цього міста абсолютно виключене, не кажучи вже про те, що Москва захопила Смоленськ лише 1514 р.; ще А.Зімін фактично визнав неоясненність цієї “загадкової згадки”⁴². Звертаю на це увагу, аби ще раз наголосити на необґрунтованості беззастережної довіри до інформації, яка міститься в аналізованому джерелі.

Повернімось, однак, до нашого документу. Зрозуміло, що він міг постати лише у вкрай критичних для Йогайли обставинах. Чи є підстави пов’язувати його з проектом угоди Йогайли з Московією й, отже, припускати можливість його датування 1384 роком?

На думку багатьох російських (насамперед радянських) дослідників, Куликовська битва 1380 р. докорінно змінила співвідношення сил у Східній Європі, зокрема між Литвою й Московією. Саме на цій тезі досі ґрунтувалися спроби реконструкції змісту та датування досліджуваних литовсько-московських угод. У російській і польській історіографії часто гіперболізуються негативні наслідки Куликовської битви для ВКЛ. С.Смоляк порівнював тогочасну Литовсько-Руську державу з “потопаючим кораблем”, наголошуючи (як пізніше А.Соловйов) на “моральній поразці” Йогайли; він і Л.Колянковський убачали загрозу катастрофи для престижу ВКЛ в руських землях; останнє з цього часу нібито вступає, як і Золота Орда, у “смугу безвиглядної кризи” (В.Пашуто, Ф.Шабульдо)⁴³.

А.Соловйов уважав, що заслуговує на увагу твердження Мацея Стрийковського, нібито після Куликовської битви Дмитро московський, пишавшись своєю перемогою, “umyñlii tei pod Litw№ roganу Witebskiego, Kijowskiego i Poiockiego, xikstw Ruskich, wojn№ dochodziz” і виправив до Альґірдаса послів з оголошенням війни й погрозою ввійти до Вільнюса на Великдень; але литовський великий князь випередив його, дійшовши до Москви⁴⁴. В оповіді М.Стрийковського, відомого схильністю до фантастичних подробиць, наявна низка очевидних невідповідностей. Визнаючи це, А.Соловйов, однак, твердив, що “в литовських переказах XV–XVI ст. зберігалась тверда впевненість у тому, що Дмитро Донський після Куликовської перемоги вимагав від Литви Вітебське, Полоцьке й навіть Київське князівства, а це цілком правдоподібно”⁴⁵. Цей погляд підтримали А.Кірпічников, Ф.Шабульдо⁴⁶. Його поділяла й А.Хорошкевич, спираючись, однак, не на М.Стрийковського, а на “Хроніку Литовську й Жмойтську”, в якій під 1375 р. міститься аналогічне повідомлення⁴⁷.

Гадаю, що з даним твердженням погодитись не можна: подібна вимога навіть наприкінці XV ст. мала здебільшого декларативний, а не практичний характер. Малоімовірно це й тому, що аналізована звістка походить з надто пізнього й непевного джерела. Її генеза легко простежується: недатована оповідь про погрози Дмитра московського й похід Альґірдаса міститься в литовсько-руських літописах пізньої редакції – “Хроніці Биховця” і Євреїновському літописі. Проте тут вона не пов’язується з Куликовською битвою й жодним словом не згадано про фантастичні претензії Москви. При написанні своєї “Хроніки” М.Стрийковський користувався літописом на кшталт “Хроніки Биховця”; без сумніву, тут, як і в багатьох випадках, він “доповнив” своє джерело. Це неспростовно доводиться тим, що в більш ранній його праці, “Початках...”, знаходимо згадане оповідання, датоване

1333 р. Однак тут М.Стрийковський ще не дає волю фантазії, а йде за своїми джерелами, нічого не повідомляючи про вимоги московського князя⁴⁸. Правдоподібно, він просто переніс заяви московської дипломатії доби Івана III в часи правління його прадіда. Відіграла свою роль і злободенність цього сюжету: саме під час написання “Хроніки” тривала Лівонська війна й, зокрема, боротьба за Полоцьк. Даний епізод мусив наочно продемонструвати, чим скінчилися для Москви подібні претензії раніше. Такі паралелі між минулим і сучасним узагалі притаманні твору М.Стрийковського⁴⁹.

Що ж до покликання А.Хорошкевич на “Хроніку Литовську й Жмойтську”, то це виглядає дивно, адже вона є частиною т.зв. “Великої хроніки”, створеної в першій половині XVII ст.; одним з її головних джерел якраз і є “Хроніка” М.Стрийковського⁵⁰.

Тепер коротко розглянемо перебіг подій у ВКЛ у 1380–1384 рр. Близько 1 листопада 1381 р. Кястутіс здійснив державний переворот, захопивши Вільнюс і відібравши в небожа верховну владу. Утім, Кястутіс віддав Йогайлі його “отчину” – Крево й Вітебськ. Зберіг свій уділ – Сіверщину – і Карібутас. Кястутіс, на відміну від попередника, повів рішучу боротьбу з Орденем. Проте з середини травня йому довелося зосередити увагу на південному сході: Карібутас відмовив йому в послуху. Без сумніву, ця акція була частиною широкої змови синів Уляни Олександрівни. Спроба Кястутіса приборкати сіверського князя була невдала: очолений ним особисто похід закінчився поразкою⁵¹. Тим часом (12 червня) Йогайла з допомогою місцевого міщанства здобув Вільнюс. У подальшій боротьбі він за підтримки лівонського магістра змусив капітулювати Кястутіса і Витаутаса. Перший із них у середині серпня помер за загадкових обставин в ув’язненні в Кревському замку; Витаутасові ж удалося втекти через Мазовію до Пруссії.

Не виглядає перебільшенням оцінка подій 1382 р. як безумовного триумфу Йогайли, який, як слушно вказав Ф.Конечний, поклав кінець вільнюсько-тракайському “дуалізму” в устрої ВКЛ, надзвичайно посиливши цим свою владу⁵². Сприятливо складалася й зовнішньополітична ситуація на сході: 26 серпня Москва зазнала нищівного погрому від Токтамиша. Під загрозою опинилася навіть гегемонія Дмитра Івановича у Великокорсії: вже 5 вересня Михайло Олександрович тверський вирушив в Орду в надії (щоправда, марній) здобути ярлик на “велике княжіння Владимирське”⁵³. У цих умовах загроза з боку Москви явно ставала для Литовсько-Руської держави неактуальною. Непогано складалися й стосунки з Ордою: ще під час облоги Йогайлою Тракая (липень–серпень 1382 р.) посольство від Токтамиша передало йому ярлик на південноруські землі.

Єдину небезпеку для Йогайли тепер становив Витаутас, якому допомагав Орден, вірний своїй політиці запобігати надмірному посиленню ВКЛ. Кінець кінцем гросмейстер Конрад Цоллнер фон Ротенштайн оголосив війну Литві (30 липня 1383 р.)⁵⁴. Її перебіг не був надто успішним для Ордену й Витаутаса – хоч 11 серпня вони й здобули Тракай, 3 листопада він повернувся під владу Йогайли. Кампанія 1384 р. завершилася перемогою Йогайли й Скіргайли під Вількішкаєм. Та й претензії Витаутаса і його підтримка в суспільстві були тоді значно скромнішими, ніж під час його другої “еміграції” (1390–1392 рр.). Ішлося не про захист литовсько-руської державності, який став актуальним після Кревської унії, а про особисту справу Кейстутовича: повернення “отчини” – Тракая й земель, що “тягнули” до нього. Проте про Вільнюс і верховну владу у ВКЛ не могло бути й мови⁵⁵. Улітку ж 1384 р. Йогайлі вдалося досягти порозуміння з двоюрідним братом, який розірвав союз із Орденем і повернувся до Литви. Очевидно, ще з 1383 р. розпочалися переговори великого князя з поляками про одруження з Ядвігою⁵⁶.

Зайнятість згаданими справами не заважала Йогайлі зберігати й навіть посилювати вплив на північному сході: так, 1383 р. князем-намісником у Новгороді став Патрикій Нарімантович. Натомість московський правитель змушений був тоді відправити свого спадкоємця Василя заручником до Орди; 1384 р. Москва й залежні від неї землі були обкладені особливо важкою даниною.

Здається, викладеного достатньо, щоби впевнено стверджувати: датування прелімінарної угоди Уляни Олександрівни з Московією 1383–1384 рр., з огляду на її зміст, неймовірно. Справа не тільки в тому, що позиції Йогайли були явно міцнішими, ніж Дмитра московського (це зрозумів і митрополит Кипріан). Головне інше: ця угода нічого не давала ані йому особисто, ані ВКЛ в цілому. Допомоги в боротьбі проти Ордену – головній тоді справі Йогайли – Москва надати не могла; характерно, що дехто з дослідників, навіть приймаючи датування угоди 1384 роком, зму-

пений був визнати це⁵⁷. Нічим не обґрунтоване припущення І.Грекова, нібито угода Йогайли з Москвою змусила Орден сприяти консолідації верхівки ВКЛ, не чинячи перепон втечі Витаутаса. Адже московська загроза була тоді для лицарів суто умоглядною; навряд чи це штовхнуло б їх на відхід від своєї традиційної політики, оскільки примирення Йогайли з Витаутасом було значно реальнішою небезпекою. Проти подібного припущення промовляють і обставини втечі Витаутаса з орденських володінь.

Починаючи з Л.Черепніна, прийнято вважати головною метою цієї угоди антиординський союз. Без сумніву, це було вигідно й потрібно Москві; проте досі ніхто до ладу не пояснив, який зиск мав би з цього Йогайла. Він явно не потребував відволікання уваги й сил від боротьби на північному заході; до того ж, як зазначалося, його взаємини з Токтамишем склалися не гіршим чином. Такий союз, за оцінкою О.Галецького, змушував би ВКЛ діяти на користь “справи Москви”⁵⁸, а не у власних інтересах.

Що ж могло змусити Йогайлу погодитись на встановлення фактичної залежності Литовсько-Руської держави від Москви? Зворушливо-наївне пояснення цьому дав А.Соловйов: “честолюбний” великий князь, підпорядкувавши 1385 р. ВКЛ Польщі, засвідчив цим, що “не надто дорожив незалежністю Литви”; отже, він легко міг підкорити її 1384 р. Москві⁵⁹. Але Йогайла не міг не дорожити власним статусом; тому наймовірно, щоб він обирав між перспективами, – стати королем Польщі чи васалом Москви. Унія з Польщею мала безумовні переваги, і не тільки “з формально-юридичного боку” (як неохоче визнав І.Греков). Вона давала змогу об’єднати сили в боротьбі проти Ордену, що відповідало не тільки особистим, але й державним інтересам.

Визнаючи це, О.Галецький, С.-М.Кучинський, А.Хорошкевич упритул наблизилися до єдино можливого висновку: прелімінарна угода Уляни Олександрівни з Москвою не могла бути укладена 1384 р. (і взагалі після червня 1382 р.). Однак на заваді стали стереотипи національних історіографій щодо безвиглядного становища ВКЛ напередодні Кривської унії в першому випадку й грандіозних наслідків Куликовської битви – в другому. Тому О.Галецькому довелося пояснювати гадані події 1384 р. “вагомим” аргументом – що Ядвіга на той час ще не прибула до Польщі; С.-М.Кучинський припускав, що дії Уляни Олександрівни могли не завжди збігатися з намірами її сина⁶⁰.

Коли ж становище Йогайли було (чи мало перспективу стати) настільки критичним, щоб зумовити появу подібного документу? Відповідь зрозуміла: це листопад 1381 – червень 1382 рр., тобто час його відсторонення від влади (ще С.Смолька вважав дивним, чому Москва не скористалася тодішньою ситуацією в руських землях ВКЛ⁶¹). Як відзначалося, С.Думін свого часу зауважив, що погром Москви Токтамишем 1382 р. звів нанівець плани литовсько-московського зближення⁶². На жаль, він не розвинув цю тезу. Зокрема, з контексту випливає, що Йогайла, на погляд С.Думіна, був на час укладення угоди великим князем; отже, її треба датувати проміжком часу між 8 вересня 1380 р. і 1 листопада 1381 р. Але тоді крах гаданих планів Йогайли треба було б пов’язувати з діями Кястутіса, а не Токтамиша. Утім, як відзначалося, тодішня ситуація не була такою, щоб змусити Йогайлу піти на нерівноправний договір із Москвою. Тому ці домовленості слід віднести до часів втрати Ольгердовичем великокнязівської влади.

У такому випадку угода з Москвою мала бути спрямована проти Кястутіса. Це суперечить поширеному уявленню, нібито зовнішньополітичні програми вільнюського й тракайського центрів, уособлювані Йогайлою й Кястутісом, різнилися стосовно відносин із Москвою. Цю думку тією чи іншою мірою поділяли С.Смолька, Л.Колянковський, С.-М.Кучинський, В.Пашуто, В.Кучкін, Ф.Шабульдо, С.Думін та ін.⁶³ Ба більше, на думку І.Грекова, цілком імовірно погодження Кястутіса з Дмитром московським ще до Куликовської битви, з метою захоплення верховної влади у ВКЛ. Після ж перевороту 1381 р. нібито постав їхній антиординський союз⁶⁴.

Оскільки доказів на користь такого припущення не існує, І.Греков посилався на згадки про укладення Кястутісом угоди з Москвою про кордони⁶⁵. Однак це явно недостатній аргумент на користь “промосковських” настроїв Кястутіса, тим більше – їх існування ще до 1380 р. Простіше пояснити це його бажанням забезпечити свої східні кордони на час боротьби з Орденом. Між іншим, не є фактом, що угоду Кястутіс укладав із Москвою – ще А.Прохаска припустив, що це могла бути угода ВКЛ із Тверрю, оскільки в згаданих уривках ідеться про ржевські волості⁶⁶.

Іншим доказом І.Греков уважав недатовану московсько-рязанську угоду, укладену між травнем 1381 р. й осінню 1382 р. У ній вимагалось: “А к Литве князю

великому Олгу целованье сложити. А будет князь великий Дмитрии Иванович и брат, князь Володимир, с Литвою в любви, ино и князь великий Олег с Литвою в любви. А будет князь великий Дмитрии и князь Володимир с Литвою не в любви, и князю великому Олгу быти со князем с великим з Дмитрием и со князем с Володимиром на них с одного”⁶⁷. І.Іреков запропонував розуміти це як вимогу розірвати союз Рязані з Йогайлою; прогнозоване ж поліпшення відносин Москви з ВКЛ “передбачало” прихід до влади іншого правителя, тобто Кястутіса⁶⁸. Але наведений текст не вповноважує на такі висновки: могло передбачатися й поліпшення стосунків з Йогайлою. Зрештою, не виключена (хоча й мало ймовірна) можливість, що угода укладалася якраз за часів перебування на вільнюському столі Кястутіса, коротке правління якого взагалі не дає достатньо даних для суджень щодо його “руської” політики. Цілком має рацію Б.Флоря, наголошуючи на мало ймовірності істотних розходжень у політиці, зокрема східній, між Вільнюсом і Тракаєм⁶⁹.

Ставши великим князем, Кястутіс мусив дбати про інтереси держави в цілому, а не лише власних володінь, як раніше. Це передбачало й збереження переваги над Москвою, а отже, продовження тут політики Альгірдаса і Йогайли. Москва ж, розуміючи неможливість тривалого миру з Литвою, була зацікавлена в її послабленні; це було майже імперативом московської політики (як, утім, і орденської). Кястутіс, ліквідувавши “діархічний” режим у ВКЛ, мав уявлятися грізнішим потенційним супротивником, ніж був раніше Йогайла. До того ж, якби навіть у середовищі литовсько-руської знаті дійсно існувало промосковське угруповання прибічників “общерусской программы”, надзвичайно важко уявити в ролі його лідера Кястутіса – визнаного провідника поганської Литви.

З огляду на це, дуже ймовірно, що Дмитро московський (як і Орден) сприяв внутрішній боротьбі у ВКЛ. Саме тоді могла постати нерівноправна угода, укладена від імені сина (відтепер лише обласного, а не великого князя) Уляною Олександрівною. У такому разі легко пояснити й той факт, що безпосереднім контрагентом Дмитра виступала вдова Альгірдаса, а не сам Йогайла – вона, імовірно, мала тоді більшу свободу дій, ніж її сини. Правдоподібно, що контакти з Москвою підтримувалися через Карібутаса, так само, як із Лівонією, – через Скіргайлу.

Відомо, що під час загострення “громадянської війни” у ВКЛ (кінець липня – початок серпня 1382 р.) Жемаїтія зажадала від Йогайли присяги на вірність поганській релігії, як умову визнання його влади⁷⁰. Оскільки після цього 9 тис. жемаїтів приєдналися до Кястутіса, Ольгердович, очевидно, цього не зробив⁷¹. Це також може свідчити на користь існування тоді згаданої прелімінарної угоди, яка передбачала хрещення Йогайли (здогад щодо намірів Йогайли прийняти православ’я висловив ще С.Смолька, зазнавши за це критики з боку А.Прохаски⁷²).

Оскільки угода була прелімінарною, невідомо, за яких обставин вона мала набути чинності. Доволі сумнівно, щоб ішлося про її виконання в разі повернення сином Уляни верховної влади. Навряд чи Дмитро московський міг плекати надії, що Йогайла погодиться стосовно нього на приблизно такий статус, до якого Михайла тверського тимчасово звела поразка 1375 р. (і від якого, до речі, він звільнився внаслідок подій 1382 р.). Невідомо також, чи знали в Москві, якими ускладненнями загрожує правителю ВКЛ прийняття православ’я. Імовірніше, угода була розрахована на випадок виникнення критичних для Йогайли обставин: конфлікту з Кястутісом, втрати володінь чи навіть втечі до Москви. Важко судити, чи передбачалася допомога Дмитра Йогайлі в його боротьбі за великокнязівський стіл.

Це ж стосується й питання про роль в аналізованих подіях Токтамиша. Погляд І.Ірекова, згідно з яким Орда надавала підтримку Йогайлі й Карібутасу не тільки проти Кястутіса, а й – опосередковано – проти Москви, не підтверджується джерелами. Узагалі про взаємини Токтамиша з Дмитром Івановичем московським до серпня 1382 р. відомо мало; проте є підстави вважати, що похід на Москву став несподіванкою для останнього. Тож можна припустити, що контакти московського уряду з Йогайлою та Уляною Олександрівною були якимсь чином санкціоновані Ордою чи погоджені з нею (на користь цього може свідчити вже згадане надання Йогайлі у липні 1382 р. ярлика на південно-руські землі ВКЛ). Зрештою, це могло стати одним із мотивів їхнього конфлікту: скажімо, амбіції московського правителя могли здатися Токтамишеві завеликими. У такому разі розвиток ординсько-московських взаємин 1382 р. міг бути подібним до подій 1408 р.:

Ідигу (Едигей) тоді приспав пильність Василя I, оголосивши, що вирушає проти Витаутаса, а натомість несподівано напав на Москву. Також не виключено, що переговори Дмитром Івановичем велися потай від Орди, і саме це й викликало гнів Токтамиша.

Після повернення Йогайли до влади про виконання ним угоди не могло бути й мови, крім, хіба що, одруження з дочкою Дмитра Івановича, чого, однак, не сталося. Що ж до проекту угоди Йогайли, Скіргайли й Карібутаса з московськими князями, то він постав, імовірно, уже після цих подій. Можливо, за передбачуваним хрестоцілуванням із боку Йогайли і його братів слід бачити спробу Дмитра московського все ж домогтися публічного хрещення Ольгердовича за східним обрядом. Не виключено, що вона дійсно мала місце, як уважали Л.Черепнін та його послідовники, у 1384 р. Утім, оскільки зміст проекту невідомий, будь-які обґрунтовані судження стосовно його датування неможливі.

Таким чином, пропонуються наступні висновки:

– прелімінарна угода Уляни Олександрівни з Москвою, з огляду на її зміст, могла постати лише між листопадом 1381 р. й червнем 1382 р., тобто за часів захоплення верховної влади у ВКЛ Кястутісом;

– документи, в яких виступає великий князь Йогайла з братами, становили, очевидно, незатверджений проект угоди; він, найімовірніше, виходив від Дмитра Івановича;

– для реконструювання змісту цього проекту не існує жодних вагомих підстав; те саме стосується й часу його постання, хоча правдоподібніше, що це сталося вже після повернення Йогайли до влади.

Запропоноване розв'язання розглянутих вище проблем, за нинішнього стану джерельної бази, може бути лише гіпотетичним. Видається, однак, що воно узгоджується з відомими фактами, як мінімум, не гірше, аніж усталений погляд. Зокрема, викликає заперечення не надто коректна дослідницька методика, використана прибічниками останнього: обравши як відправну точку сумнівну дату, намагалися “вписати” в тодішню історичну ситуацію зміст документів, замість того, щоб датувати їх, спираючись на зміст. Невипадково в цих дослідженнях (насамперед, І.Грекова) прелімінарна угода Уляни Олександрівни з Москвою з'являється 1384 р. як *deus ex machina*, не будучи органічно пов'язана ані з попередніми, ані з наступними подіями. Сам факт того, що далекосяжні (як прийнято вважати) плани Москви не тільки не здійснилися, а й практично не відбилися в джерелах, ставши відомими майже випадково, мав би оцінюватися як вельми промовистий.

В утвердженні концепцій, помилковість яких доводилася вище, неабияку роль відіграли поширені в історіографії, особливо проправославній, зневажливі оцінки Йогайли як особистості й політичного діяча, надто в порівнянні з Витаутасом та Дмитром московським. Їм, дійсно, поталанило з панегіричними відгуками істориків; але неупереджений аналіз змушує визнати, що політика Йогайли мала більш вагомий й тривкий результат порівняно з його “блискучими” сучасниками. Далось взнаки й те, що досі дослідники литовсько-московських угод аналізували згадки про них ізольовано від решти змісту опису 1626 р., суттєво обмежуючи тим самим інформативні можливості цього джерела.

Ще раз зазначу, що деякі наведені оцінки й висновки не претендують на вичерпність. Проте, якщо це відновить інтерес до порушених проблем і дасть поштовх до їх обговорення, автор уважатиме своє завдання виконаним.

¹ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. (далі – ДДГ). – М.; Л., 1950. – С.460; Черепнин Л.В. Договорные и духовные грамоты Дмитрия Донского как источник для изучения политической истории Великого княжества Московского // Исторические записки (далі – ИЗ). – Т.24. – М., 1947. – С.248, 249; *Его же*. Русские феодальные архивы XIV–XV веков. – Ч.1. – М.; Л., 1948. – С.50, 51; Опись архива Посольского приказа 1626 года. – Ч.1. – М., 1977. – С.34, 35.

² Черепнин Л.В. Договорные и духовные грамоты... – С.242; *Его же*. Образование Русского централизованного государства в XIV–XV веках. Очерки социально-экономической и политической истории Руси. – М., 1960. – С.651.

³ Черепнин Л.В. Договорные и духовные грамоты... – С.250.

⁴ *Его же*. Русские феодальные архивы... – Ч.1. – С.51.

⁵ Див.: Советская книга. – 1949. – №7. – С.69–73; Вестник АН СССР. – 1949. – №8. – С.83–85; Вопросы истории (далі – ВИ). – 1949. – №9. – С.119–122; Известия АН СССР.

- Серия истории и философии. – Т.IX. – №3 (май–июнь). – М., 1952. – С.300–304; *Kwartalnik historyczny* (далі – КН). – R.LX. – 1953. – №1. – S.223–229; *Archeion*. – T.XXV. – War., 1956. – S.374–380.
- ⁶ *Соловьев А.В.* Автор “Задонщины” и его политические идеи // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.XIV. – М.; Л., 1958. – С.187.
- ⁷ *Бегунов Ю.К.* Об исторической основе “Сказания о Мамаевом побоище” // “Слово о полку Игореве” и памятники Куликовского цикла. – М.; Л., 1966. – С.514.
- ⁸ *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.). – М., 1975. – С. 139, 140; *Его же.* Место Куликовской битвы в политической жизни Восточной Европы конца XIV в. // Куликовская битва: Сб. статей. – М., 1980. – С.140. Пор.: *Его же.* Восточная Европа... – С.97. – Прим.14.
- ⁹ Там же. – С.173, 174; *Греков И.Б., Шахмагонов Ф.Ф.* Мир истории. Русские земли в XIII–XV веках. – М., 1986. – С.213, 214.
- ¹⁰ *Греков И.Б.* Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. – М., 1963. – С.68.
- ¹¹ Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / Сост. А.Л.Хорошкевич. – Вып.3. – М., 1980. – С.142, 143, 148; *Хорошкевич Г.Л.* Політичні наслідки Куликовської битви // УІЖ. – 1980. – №9. – С.56, 57.
- ¹² Дружба и братство русского и украинского народов: В 2-х т. – Т.1. – К., 1982. – С.96, 97; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С.132–134.
- ¹³ *Водов В.А.* Зарождение канцелярии московских великих князей (середина XIV в. – 1425 г.) // ИЗ. – Т.103. – М., 1979. – С.330; *Кучкин В.А.* Победа на Куликовом поле // ВИ. – 1980. – №8. – С.20; *Кирпичников А.Н.* Куликовская битва. – Л., 1980. – С.114; *Заремба С.З.* Куликовська битва та її історичне значення. – К., 1980. – С.95.
- ¹⁴ *KKuczyński S.M.* Rozbiór krytyczny roku 1385 “Dziejw polskich” Jana Diugosza // *Studia i rydziopawcze*. – Т.III. – Poznac, 1958. – S.221, 225, 233, 240; *Ловмянський Х.* Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе: Сб. статей, посвященный Л.В.Черепнину. – М., 1972. – С.274.
- ¹⁵ *Halecki O.* Jadwiga Andegaweska i ksztaitowanie sik Europy Hrodkowowschodniej. – Krakw, 2000. – S.130–132
- ¹⁶ *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів, 2001. – С.91.
- ¹⁷ *Думин С.В.* Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX вв. – М., 1991. – С.107, 108.
- ¹⁸ ДДГ. – №59, 63, 76, 79.
- ¹⁹ *Флоря Б.Н.* Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва. – С.162.
- ²⁰ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Под ред. В.Антоновича и К.Козловского. – К., 1868. – №5. – С.9; Грамоты XIV ст. (Пам’ятки української мови). – К., 1974. – №18. – С.37; №19. – С.38; №35. – С.67; №37. – С.70; №54. – С.108; №74. – С.137; Українські грамоти XV ст. (Пам’ятки української мови). – К., 1965. – №11. – С.38; *Барбашев А.* Витовт и его политика до Грюнвальденской битвы (1410 г.). – СПб., 1885. – С.138, 139.
- ²¹ *Diugosza Jana* kanonika krakowskiego *Dziejw polskich księg dwanaście* // *Idem.* Dzieia wszystkie / *Wyd. A.Przedziecki*. – T.IV. – Krakw, 1868. – S.435; *Dzieje Korony Polskiej i Wielkiego ksistwa Litewskiego od roku 1380 do 1535.* Przez *Bernarda z Rachtamowic Wapowskiego* / *Wyd. M.Malinowski*. – T.I. – Wilno, 1847. – S.69; *Strykowski M.* O poczetkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych siawnego narodu litewskiego, temojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od iadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Boiego a uprzejmie pilnego dońwiadczenia. – War., 1978. – S.308; *Idem.* Kronika polska, litewska, imydzka i wszystkiej Rusi. – T.II. – War., 1846. – S.76; *Kronika Marcina Bielskiego* / *Wyd. K.J.Turowski*. – T.I. – Sanok, 1856. – S.476. Пор., напр.: *Бандтке Г.С.* История государства Польского. – Т.II. – СПб., 1830. – С.1; *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен // *Его же.* Сочинения: В 18 кн. – Кн.II. – М., 1988. – С.268; *Stadnicki K.* Olgierd i Kiejstut synowie Gedymina w. хікcia Litwy. – Lwyw, 1870. – S.124; *Бестужев-Рюмин К.* Русская история. – Т.II. – Вып.1. – СПб., 1885. – С.34; *Данилевич В.* Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. – К., 1896. – С.163; *Черепнин Л.В.* Договорные и духовные грамоты... – С.248; Полоцкие грамоты... – Вып.3. – М., 1980. – С.145, 146, 148, 149; *Флоря Б.Н.* Указ. соч. – С.158; *Александров Д.Н., Володихин Д.М.* Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI веках. – М., 1994. – С.41–43. Варто водночас відзначити, що литовсько-руським літописанням подібні наміри Андрія Ольгердовича не засвідчені.
- ²² *Wolff J.* Ryd Gedymina. Dodatki i poprawki do dziei hr. K.Stadnickiego “Synowie Gedymina”, “Olgierd i Kiejstut” i “Bracia Wladyslawa Jagieii”. – Krakw, 1886. – S.84, 85.
- ²³ *Грушевський М.* Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства. – СПб., 1904. – С.4.
- ²⁴ *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. – К., 1993. – С.95–98.

²⁵ Wolff J. Op. cit. – S.84, 85; *Smolka St. Rok 1386. W pikciowiekow№ rocznick. – Krakow, 1886. – S.105; Idem. Kiejstut i Jagieio // Pamitnik Akademii Umiejtknoysi w Krakowie. Wydziaiy: filologiczny i historyczno-filozoficzny. – T.VII. – 1889. – S.129.*

²⁶ Wolff J. Op. cit. – S.84, 85.

²⁷ *Григорович В. Протоколы Константинопольского патриархата XIV-го столетия // Журнал Министерства народного просвещения. – Ч.LIV. – 1847. – С.143, 144; Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV–MCCCII e codicibus manu scriptis bibliothecae palatinae Vindobonensis / Ed. F.Miklosich et I.Müller. – T.I. – Vindobonae, 1860. – №CCLXVIII–CCLXIX. – P.523–525; Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссиею. – Т.VI. Памятники древнерусского канонического права. Ч.I. (Памятники XI–XV в.). – СПб., 1880. – Приложение. – №20, 21. – Стб.117–124.*

²⁸ ПСРЛ. – Т.XV. – Вып.1. Рогожский летописец. – Пг., 1922. – Стб.87.

²⁹ Там же. – Стб.93.

³⁰ *Кучкин В.А. Русские княжества и земли перед Куликовской битвой // Куликовская битва. – С.75; Его же. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв. – М., 1984. – С.148.*

³¹ *Шабильдо Ф.М. Земли... – С.111; Александров Д.Н., Володихин Д.М. Указ. соч. – С.41; Клюг Э. Княжество Тверское (1247–1485 гг.). – Тверь, 1994. – С.151.*

³² *Stadnicki K. Op. cit. – S.134; Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. – Вып.1. – К., 1878. – С.132; Голубовский П.В. История Смоленской земли до начала XV ст. – К., 1895. – С.319, 320; Данилевич В. Указ. соч. – С.160, 161; Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С.30.*

³³ *Дружба и братство... – Т.1. – С.92; Шабильдо Ф.М. Земли... – С.110–111. Пор.: Йо-го ж. Консолідація антиординських сил північно-східних та південно-західних руських земель // УІЖ. – 1980. – №9. – С.77.*

³⁴ *Черепнин Л.В. Договорные и духовные грамоты... – С.250.*

³⁵ *Шабильдо Ф.М. Земли... – С.134.*

³⁶ ДДГ. – С.475, 478, 481, 482.

³⁷ *Соловьев А.В. Указ. соч. – С.187.*

³⁸ ДДГ. – №2, 5, 11, 14, 16, 18 та ін.

³⁹ Там же. – С.464.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же. – С.463.

⁴² *Зимин А.А. Витязь на распутье. Феодалная война в России XV в. – М., 1991. – С.90.*

⁴³ *Smolka St. Kiejstut i Jagieio. – S.98, 101, 128, 152–154; Соловьев А.В. Указ. соч. – С.196;*

Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. – М.; Л., 1950. – С.242, 243; Греков И.Б. Очерки... – С.62; Его же. Восточная Европа... – С.137; Пашуто В.Т. “И въскипе земля Руская...” // История СССР. – 1980. – №4. – С.88; Его же. Возрождение Великороссии и судьбы восточных славян // Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С.46; Шабильдо Ф.М. Земли... – С.131.

⁴⁴ *Strykowski M. Kronika... – Т.П. – S.10–12.*

⁴⁵ *Соловьев А.В. Указ. соч. – С.186.*

⁴⁶ *Кирпичников А.Н. Указ. соч. – С.114; Шабильдо Ф.М. Земли... – С.132.*

⁴⁷ ПСРЛ. – Т.XXXII. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – М., 1975. – С.60; Полоцкие грамоты... – Т.3. – С.143.

⁴⁸ ПСРЛ. – Т.XXXII. – С.140; Т.XXXV. Летописи белорусско-литовские. – М., 1980. – С.223; *Strykowski M. O poczNetkach... – S.260–262.*

⁴⁹ *Див. про це: Rogov A.I. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника). – М., 1966. – С.163, 164, 177.*

⁵⁰ *Улащик Н.Н. “Литовская и Жмойтская хроника” и её отношение к хроникам Быховца и М.Стрыйковского // Славяне и Русь. – М., 1968. – С.358–360; Его же. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985. – С.74, 76, 77; Чамярыцкі В. Сведкі нашай мінуўшчыны // Беларускія летапісы і хронікі. – Мн., 1997. – С.18.*

⁵¹ ПСРЛ. – Т.XXXV. – С.68, 86, 116, 134, 155, 182, 203, 225; Т.XXXII. – С.142; *Die Chronik Wigands von Marburg // Scriptorum rerum Prussicarum. – Bd.II. – Leipzig, 1863. – S.611.*

⁵² *Smolka St. Kiejstut i Jagieio. – S.151–155; Koneczny F. Jagieio i Witoid (1382–1392) // Przewodnik naukowy i literacki. – 1892. – R.XX. – T.XX. – Z.I. Styczec. – S.13; Prochaska A. Kryl Wiadyslaw-Jagieio. – T.I. – Krakow, 1908. – S.44.*

⁵³ ПСРЛ. – Т.XV. – Вып.1. – Стб.146, 147; Т.XV. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. – СПб., 1863. – Стб.442; Т.VIII. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – СПб., 1859. – С.47, 48.

⁵⁴ Kodeks dyplomatyczny Litwy. Z rękopismy w archiwum tajnym w Krylewcu zachowanych / Wyd. E.Raczyński. – Wrocław, 1845. – S.62–68. – №VII–VIII; Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. – Bd.III. 1368–1393 / Herausgegeben F.G. v. Bunge. – Reval, 1857. – №MCLXXXIX. – Sp.399–401.

⁵⁵ *Koneczny F.* Op. cit. – S.14; *Kuczyński S.M.* Rozbiór... – S.237.

⁵⁶ Ibid. – S.221, 233, 240.

⁵⁷ *Kuczyński S.M.* Rozbiór... – S.220; *Хорошкевич Г.Л.* Назв. праця. – С.57.

⁵⁸ *Halecki O.* Op. cit. – S.132.

⁵⁹ *Соловьев А.В.* Указ. соч. – С.187. – Прим.26.

⁶⁰ *Halecki O.* Op. cit. – S.133; *Kuczyński S.M.* Rozbiór... – S.236.

⁶¹ *Smolka St.* Kiejstut i Jagieio. – S.140, 141.

⁶² *Думин С.В.* Указ. соч. – С.107, 108.

⁶³ *Smolka St.* Kiejstut i Jagieio. – S.139–141; *Греков И.Б.* Очерки... – С.65; *Его же.* Восточная Европа... – С.128; *Kuczyński S.M.* Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. (Prace Ukraińskiego instytutu naukowego. T.XXXIII). – War., 1936. – S.205, 206; *Паушто В.Т.* “И въскипе земля Руская...” – С.83, 84; *Его же.* Возрождение... – С.41; *Кучкин В.А.* Победа... – С.20; *Шабурдо Ф.М.* Земли... – С.46, 49, 50, 93, 123, 124, 132, 133, 136; *Думин С.В.* Указ. соч. – С.107.

⁶⁴ *Греков И.Б.* Очерки... – С.65, 66; *Его же.* Восточная Европа... – С.98–104, 137, 139, 140, 145, 146, 148–158, 164, 165, 167, 168, 174; *Его же.* Место Куликовской битвы... – С.134, 140, 141.

⁶⁵ ДДГ. – №53. – С.161; №83. – С.329, 330.

⁶⁶ *Prochaska A.* Upadek Kiejstuta. – S.502.

⁶⁷ ДДГ. – №10. – С.29, 30.

⁶⁸ *Греков И.Б.* Восточная Европа... – С.145, 146; *Его же.* Место Куликовской битвы... – С.135, 136.

⁶⁹ *Флоря Б.Н.* Указ. соч. – С.156, 167.

⁷⁰ *Die Chronik Wigands von Marburg.* – S.619.

⁷¹ *Smolka St.* Kiejstut i Jagieio. – S.149, 155.

⁷² Ibid. – S.107, 108, 154, 155; *Prochaska A.* Przyczynki krytyczne do dziejów unii // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie. – Serya II. – T.VIII (XXXIII). – 1896. – S.86, 89–95; *Idem.* Kryl Wiadysław-Jagieio. – T.I. – S.37, 38. – Prz.2; *Idem.* Upadek Kiejstuta. – S.494, 495.

The article analyses information about Lithuanian-Moscow agreements of 1370th–80th from description of the archive of Embassy order in 1626, as well as historiography of the problem. Contrary to the prevailing till now point of view, it is proved that agreements with Moscow were never arranged neither by Andrii Ol'gerdovych, nor by Jogaila, Skirgaila and Kaributas; it's only about their unratified projects. There are no reasons to connect the second of them with preliminary agreement of Jogaila's mother, Uliana Oleksandrivna with Dmytro Ivanovych moscovian, too. This agreement specified the establishment of Jogaila's dependence on Great Moscovian Duke, and so it's accepted dating 1383–1384 is unacceptable. Treaty on such conditions could appear only in the times of seizure of Great Duke's power in Great Lithuanian Principality by Kiastutis, in the period from November of 1381st and June of 1382nd. Also, it is proved the groundlessness of arrogation to some Gedyminovychi (first of all to Kiastutis and Andrii Ol'gerdovych) pro-Moscovian sympathies and to Dmytro Moscovian – far-sighted plans considering Rus' lands of GLP.